

ФУНТ М'ЯСА

На взористому полотні Франкової уяви, тканому впродовж життя, років із двадцять виляса нитка Шекспірової драми “Венецький купець” (“ВК”), лиш де-не-де вилонюючись на поверхню у зафіксованих на папері згадках, аж поки не розгорнулася в окремих узір — рукопис перекладу цієї драми і передмови до нього, датований липнем-серпнем 1912 року. Текст передмови (чи, радше, наукової джерелознавчої статті) не скінчений, переклад так і не побачив ні сцени, ні друку, а коли таки вийшов у світ (1956)¹, то так і не ввійшов до скарбниці української літератури. Сьогодні до нього звертаються дуже поодинокі дослідники.²

Першою згадкою про Шекспірового “ВК” є Франкова рецензія на однойменну виставу «нашого театру», що була надрукована польською мовою в газеті *Kurier Lwowski* 6 лютого 1892 року (№37). Анонімний коментатор цієї публікації, пере-кладеної для українського 50-томника І.Франка³, чомусь вирішив, що йдеться про виставу театру товариства “Руська бесіда”. Насправді театр цей грав тільки українською мовою⁴, та й за життя Франка, схоже, не поставив жодної п'єси Шекспіра, хоча можливості такі мав⁵. Натомість дослідники історії польського театру у Львові підтверджують, що 5 лютого 1892 року відбулася прем'єра “Курса weneckiego” у перекладі Юзефа Пашковського за режисурою Адама Валевського.⁶

Вперше “Курієс wenecki” Пашковського († 1861) був опублікований під редакцією Юзефа Крашевського в 1875р., вдруге — у 1895 р., в десятитомному польському виданні Шекспіра під редакцією д-ра Генрика Бігеляйзена.⁷ На проект цього другого видання І.Франко у 1894 році відгукнувся статтею “Nowe wydanie Szekspira”⁸, де проаналізує переклад тим же Пашковським перших сцен “Отелло”, продемонструвавши не тільки власну готовість редагувати та перекладати Шекспіра, а загалом готовість українців представити власний доробок на цьому полі.

На час написання цієї статті сам Франко був уже доктором філософії і якраз стояв перед перспективою поміняти журналістську працю на науково-педагогічну: в жовтні 1894 року звільнилася посада доцента слов'янських мов і літератур у Львівському університеті. Через три з половиною роки не допущений до цієї посади Франко скаржитиметься Агатангелу Кримському, що йому

відібрано можливість наукової праці і засуджено надалі на журналістську панщину, та й ще на польській ниві. Не можу вам описати, яка важка мені ся панщина та й ще в часописі, з поглядами котрого аж надто часто я не згоджуюся (50, 50).

Сум Франка справді заслуговує найглибшого співчуття: хоча й прикра, журналістська панщина на чужій національній ниві забезпечувала йому хліб щоденний для себе, сім'ї і видання українського журналу *Житє і слово* (1894-1897). Однак перестала забезпечувати в 1897 році, коли він виступив з критичною оцінкою Міцкевича як “Поета зради”.

¹ Передмова була почасти надрукована у журналі *Teatr* (Київ, 1940, №10), а разом з перекладом - у виданні: *Літературна спадщина. І.Франко*. - Вип. 1. - Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. - С. 238-248 (передмова), 249-333 (переклад). Сьогодні передмова і переклад мають один шифр: ф.3, №413 (Відділ рукописів Інституту літератури НАНУ). Під перекладом: «Писано д. 15 липня до 8 серпня 1912».

² Шаповалова М.С. *Шекспір в українській літературі*. - Львів, 1976. Лучук О.С. “Венецький купець” Вільяма Шекспіра в інтерпретації Івана Франка і в історії української Шекспірані // *Іван Франко - письменник, мислитель, громадянин. Матеріали міжнародної наукової конференції, Львів, 25-27 вересня 1996*. - Львів, 1998. - С.813-819.

³ Іван Франко. *Зібрання творів у 50 томах*, том 28, стор. 222 (рецензія), 413 (коментар).

⁴ 13 березня того ж року цей мандрівний театр з'явився у Львові і майже три тижні давав вистави, шість з яких відцензував Франко у тому ж польськомовному “Кур'єрі львівському” (28, 251-259).

⁵ Див. лист Франка від 6 грудня 1893 р. до товариства “Руська бесіда” у Станіславі щодо переробки Шекспірової комедії “Віндзорські куми” для української сцени (Лучук, цит. праця, с.814, 816; також 49, 438-9). Про те, що п'єса готова для постановки, Франко заявив у *Зорі* у червні 1894 р., але про дальшу її долю нічого не відомо. Шойно в 1923 році театр “Руської бесіди” поставив “Отелло”.

⁶ Див. *Repertuar teatru polskiego we Lwowie 1886-1894*. - Kraków, 1993. - S. 221. Я вдячна за цю інформацію п.Олені Боньковській, дослідниці історії театру “Руської бесіди”.

⁷ *Dzieła Wiliama Szekspira w przekładach J.Korzeniowskiego, St.Kośmiana, K.Ostrowskiego, J.Pasz-kowskiego, J.Kasprowicza, A.Langego, Ed.Porę-bowicza i St.Rossowskiego pod redakcją Dr. Henryka Biegeleisena*. Wyd.2. - T.1-10. - Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej. - Z drukarni i litografii Pillera i Spółki. - 1895-1897 (T.9: J.Zehorski. *Szekspir w Polsce*; T.10: H.Biegeleisen. *W.Szekspir. Próba charakterystyki*. - 479 s.).

⁸ *Kurier Lwowski*. - 1894. - №291-2, 294 (20, 21, 23 жовтня); укр. переклад у томі 29, сс. 170-6.

⁹ Див. об'єктивну оцінку В.Щурата (Франків “Іван Вишенський”. - Львів, 1925) та особисту - Франка (50,104-5). В.Щурат описує й історію статті “Дещо про себе самого”, опублікованої майже одночасно, що спричинилася до ще більшого відчуження між Франком і деякими співвітчизниками-русинами.

З цих життєвих окрушин можна виснувати й головну причину, чому Франко — попри великий інтерес, немалу працю і виношені наміри — здобувся врешті лише на єдиний повний (та й то не довершений) переклад Шекспірової драми: викання в Шекспірові тексти, плюс порівняльний аналіз різних їх перекладів та наукове коментування (як це зарядив сам Франко, видаючи свої й чужі переклади класиків), вимагали багато часу й зусиль, а на рідній національній ниві таке не оплачувалось. Перефразовуючи одну з ідей “ВК”, за свою любов до високого русин у себе ж вдома мусив платити власним живим м’ясом.

Порівняймо відгуки про діяльність польського (стаціонарного) та українського (мандрівного) театрів у Львові, що їх написав Франко відповідно в лютому та березні 1892 року відповідними мовами. Його рецензія на виставу польського театру не має ні підпису, ні назви, а починається так:

Відома “трагічна комедія” Шекспіра про венеціанського купця й лихваря Шейлока була вперше за багато років поставлена вчора на *нашій* сцені і збирала досить численну як на *серйозний спектакль публіку* (28, 222).¹⁰

Другий, підписаний відгук у “Народі” (жовтень 1892) називається “*Наш* театр”:

Фіаско було повне — і економічне, і артистичне. Оскільки перші вистави були вдатні, остільки останні, як вистава “Різдвяної ночі”, навіть у рецензента “Діла” викликали хіба зачудування і смуток. Щодо здобутків фінансових, то вони з жодної вистави не були надто блискучі, але все-таки перші вистави бодай сяк-так оплачувались, коли тим часом на останню заповіджену виставу штуки “Пані молода з Боснії” майже ніхто не прийшов і вистава не могла відбутися. Та найбільше лихо те, що сьогорічна гостина нашого театру у Львові скінчилася тим, що п’ятеро найліпших артистів нашої трупи: обоє Клішевські, Ольшанський, дуже добрий комік Керницький і тенор Карпинський покинули руську трупу і пристали до польського театру у Львові, а шостий, Курманович, пішов також шукати собі іншого хліба. Вже один сей факт, в зв’язку з тим, що наші артисти, вступаючи до польського театру, згодні на менші гажі і на підрядні ролі, свідчить про те, що внутрішні і зверхні обставини нашого театру ненормальні, що крайня пора подумати добре над тим, як би піддержати *нашу* сцену і допомогти їй до кращого розвитку. (28, 279)

Вертаючися до рецензії на польську виставу “ВК”, зауважуємо, що центральний інтерес автора тут не театральний чи літературний, а якраз психологічно-суспільно-історичний:

“Венеціанський купець”, написаний Шекспіром в кінці XVI ст., ґрунтується, з одного боку, на традиції *варварського* боргового права, яке робило неспроможного боржника невільником, власністю — повною або частковою — і дозволяло власнику в такому випадку відтяти йому руку, ногу чи іншу частину тіла, а з другого боку — на тій глибокій громадській і етичній рані християнських суспільств, яка звалась і зветься єврейським питанням. Але єврейське питання, хоч і не відчуте тогочасним християнським суспільством в усій гостроті, прикрите забобонами і упередженнями, було, проте, болісною і глибокою раною, і Шекспір вогнистими словами відкриває цю рану і карбує в серцях слухачів одвічну заповідь про те, що єврей така ж людина, як і християнин, що має ті самі права на життя та на його блага і що тільки переслідування, погорда і несправедливість з боку суспільства посилюють його запеклість, сповнюють заздрощів і ненависті, змушують його витягати з небуття *варварське* право кривавої помсти. На цьому трагічному тлі автор намалював вражаючу, незабутню постать єврея Шейлока, символ цілого єврейського племені, образ, який, незважаючи на всі свої негативні якості, має також риси дуже симпатичні і здатний викликати в таких моментах наше глибоке співчуття. (28, 222)

Із запальності цієї рецензії (мало що більшої за наведені цитати) видно, наскільки справді драматург Шекспір і гра актора Фішера заторкнули глибини поетової душі — душі русина, якому теж серед тогочасних християн бракувало визнання його права на життя і життєві блага, який теж зазнавав немалої погорди й несправедливості з боку суспільних братів, в тім і братів-русинів. «Дня 27 мая 1895 року», через три роки після польської вистави “ВК”, потерпівши принизливе і геть несправедливе соціальне фіаско, несповна сорокалітній поет, поліглот, учений, доктор філософії напише у вірші “Три долі”:

Иди ж собі, душе, у свою путь, —
Що терням встелена тобі, не розмарином!
А чим тобі на світі быть?
Будь русином і хлопським сином!

Нитка цієї долі, боляче повузлована, тяглася ще довгі роки, тісно й химерно переплітаючися з літературною ниткою Шекспірових “Купця” і “Ліра”, поки не вплелася в “Івана Вишенського” (1900), у “Мойсея” (1905), в душевну хворобу з паралічем рук (1908) і в єдиний власний переклад Шекспірової драми, переписаний чужою рукою у 1912 році. Найперші аркуші перекладу писані рукою Івана Франка.¹¹ Коли саме?¹² За яких обставин? Спробою відповіді на це питання є дана стаття.

¹⁰ Пер. з польської. Курсив тут і деінде мій. - М.Г.

¹¹ Сторінки перекладу 1, 2, 8, 9 і початок сторінки 10 написані рукою Франка ще до його хвороби, решта - переважно рукою сина Андрія; іншого переписувача невпевнено асоціюють з особою на ім’я А.Шехович. Про те, що переписувачів було двоє і вони чергувалися, упорядники цього тексту в *Літературній спадщині* не згадують.

¹² Упорядники *Літературної спадщини* гадають, що принаймні початок перекладу зроблено приблизно в 1905 році. «Про це, - пишуть вони, - свідчить папір, а також почерк Івана Франка, яким написані 1, 2, 8, 9 і 10 сторінки перекладу, що не виправлялися і увійшли до чистового рукопису в їх первісному вигляді. Почерк Франка в 1912 році був зовсім інший, оскільки в цей час він писав уже лівою рукою» (*Літературна спадщина...* - С. 333). Слід за-значити,

Переплетення перше: Римське право

Якщо 5 лютого 1892 року, почувши вогнисті Шекспірові слова з польської сцени, Франко й перечитав польський текст “Венецького купця” (розгляд якого визнав у рецензії “недоречним”), то читав він його не досить уважно. Висновку це з кількох моментів — кількох переплетень, яким судилося прив’язати цей драматичний Шекспірів корабель до бурхливого моря Франкової уяви: на початку 1892 року ще жодне з них не зринуло було на поверхню. Два з них можна назвати “джерелознавчими”, знаючи про ранній і сталий інтерес Франка до дослідження мандрівних літературних сюжетів.

Перший такий сюжет, із Шейлоком, — про право вірителя на фунт м’яса з тіла боржника: це боргове право Франко у рецензії двічі називає «варварським». А це означає, що, пишучи її у 1892 р., він не заглянув до німецькомовної праці Карла Зімрока “Джерела Шекспіра”¹³ — дарма що мав її в бібліотеці принаймні від року 1883.¹⁴ Бо якби заглянув, то дізнався б, що оте ніби варварське право є насправді «стародавнім римським, формульованим у законах XII таблиць», — як він згодом, через двадцять років, казав синові писати у передмові.¹⁵ Пряме підтвердження цьому Франко знайшов в англійській редакції популярного латинськомовного збірника середньо-вічних легенд і релігійних повчань *Gesta Romanorum* (“Римські діяння”) — в оповіданні “Про цісаря Люція”:

Важно зазначити, що вірителем, який жадає фунта м’яса з тіла довжника, являється тут не жид, але купець римлянин, і що його вперте обстоюване при тім записі майже зовсім не мотивовано нічим, окрім того одного, що довжник пропустив реченець. Сей упір купця, безпредметовий і недорічний у інших випадках, являється зовсім природним у римлянина, що виріс у традиціях старого римського права.¹⁶

Саме оповідання Франко переказав з німецького перекладу отієї англійської редакції *Gesta Romanorum*, виданої в 1905 році німецьким ученим Й.Г.Т.Грассе.¹⁷ Отже, передмова до “ВК”, як ми її маємо у *чистописі*, могла прийти на світ тільки після появи видання Грассе. Одначе, щоб ставити 1905 рік за *terminus a quo* для праці над нею, а тим більше — для праці над перекладом “ВК”, цього одного факту ще замало.

Літературно-музична композиція : Автор і виконавець Богдан Козак, режисер Галина Воловецька. Переднє слово Івана Денисюка. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, Гал-рекордс, 2006. Звучить музика Ж.Массне, Я.Сібеліуса, Г.Малера, твори А.Кос-Анатольського у виконанні Марії Крушельницької.

що почерк Франка на першій сторінці рукопису “ВК” (с.252) нічим особливим не відрізняється, скажімо, від почерку, яким на-писаний зміст збірки рукописів І.Яремського-Білашевича, складений Франком 1894 р. (29, 256-7), чи від автографів з рр. 1900-1 (33, 320-1; 32, 224-5). Навіть якщо текстологи упевнено датують папір тих п’ятьох сторінок «приблизно 1905 роком», то це ще не означає, що текст, на них записаний, не може бути авторською копією чи редакцією ранішого оригіналу.

¹³ Simrock, Karl. *Die Quellen des Shakespeare in Novellen, Märchen und Sagen mit sagengeschichtlichen Nachweizungen*, Zweite Auflage. - T.I. - Bonn, 1870. Пор. 26, 271.

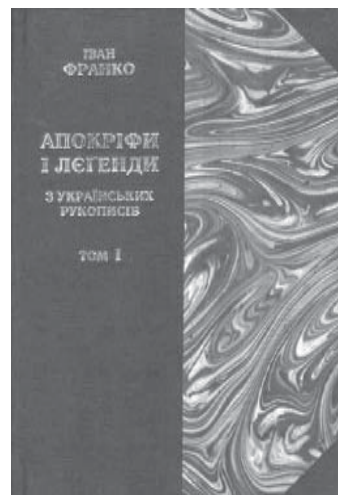
¹⁴ Коли-то чи не вперше покликався на цю книгу, описуючи сюжет Шекспірової комедії “Усмирення непокірної” у статті “Старинна романсько-германська новела в устах руського народу” (26, 271).

¹⁵ *Літературна спадщина...* - С.239. Закони Дванадцяти таблиць були вперше записані римськими *civis-civialis* - мішанями-городянами-громадянами - у 450 р. до Р.Х. і перейшли в ужиток “варварів” - німецьких імператорів-цезарів-кесарів-цісарів - разом із самою (Священною) Римською імперією.

¹⁶ *Літературна спадщина...* - С.242.

¹⁷ *Gesta Romanorum, das älteste Märchen und Legendenbuch des christlichen Mittelalters*, deutsch von J.G.Th.Grässe. - Leipzig, 1905. - Т.ІІ (*Літературна спадщина*. - С. 241-2). Франко віддавна користувався іншою редакцією *Gesta Romanorum* (К.Оестерлей, Berlin, 1872), де оповідання “Про цісаря Люція”, мабуть, не було. Цікаво, що він працював з цією книжкою якраз у 1892 р., пишучи статті для варшавської *Wisły* (28, 319) та львівського *Народу* (28, 296): «*Gesta* переведені були в XVI віці й на нашу мову і пильно переписувані; від нас вони зайшли й у Московщину. В Польщі і у нас вони полишали сліди в усній словесності народній, а надто у нас послужили темою до нових, обширних редакцій письменних. ...Всі ті матеріали... розбирає д. Драгоманов у своїй праці [про історію царя Едіпа], виказуючи на тих різних варіантах різноморідність впливів, котрі в протягу століть перехрещувалися в нашій краї і причинювалися до витворення того, що нині наші патріоти люблять називати “питомим народним світоглядом”»).

Т.1. Апокрифи старозавітні. Репринт видання 1896 року. Передмова Ярослави Мельник. Львів : ЛНУ імені І.Франка, 2006.

ФУНТ М'ЯСА

Переплетення друге: Притча про три скриньки

Другою сюжетною лінією Шекспірового “Венецького купця” є історія трьох скриньок — золотої, срібної, олов'яної — і відповідні їй історії трьох сватачів та трьох кохань. Якраз у 1892 році, у Відні, Франко почав працювати над своєю дисертацією про старохристиянський духовний роман “Варлаам і Йоасаф”, якого «індійське, а спеціально буддійське походження виказав німецький учений Фелікс Лібрехт»¹. На початку цього роману він знайшов притчу про царя і двох старців-аскетів, а в ній — притчу про чотири скриньки (а чи про два типи скриньок), — і та, і та вчать «не дати себе дурити поверхності, але вникати вглуб розумом»²:

Друга парість цієї теми [“осягнення руки царівни”] підіймається о ступінь вище з розвоєм людського духа: місце фізичного напруження, потрібного для осягнення руки царівни, заступає духове напружене. Царівна надзвичайно мудра і хоче мати надзвичайно мудрого чоловіка, тому й задає охотникам до своєї руки загадки з надзвичайно важкими умовами... Окремою парістю цієї групи треба вважати ті оповідання, в яких загадки задає не царівна, а її отець, і то в формі скриньок із загадковими написами і більш або менше символічним змістом. Прототипом цієї групи оповідань можна вважати оповідане про індійського царя та його двораків, поміщене у вступній частині духовної повісті “Варлаам і Йоасаф”...³

Серйозна ідейна пов'язаність між цим Шекспіровим мотивом та скриньками у притчі про індійського царя й аскетів загострила Франкову увагу і до “ВК”, і до інших Шекспірових текстів настільки, що під час “святочних ферій” у Львові в грудні 1892р. вона матеріалізувалася у натхненну поему “Цар і аскет”, написану п'ятистопним ямбом (Шекспірів білий вірш). Поема починається зверненням до «Поезії, красавиці чудової»:

Ти, що в душі Софоклової колись
Сліпця Едіпа постать оживила,⁴
Ти, що Шекспірові вказала шлях,
Як самовладця і тирана Ліра
Перетворить в дитину-чоловіка —
Навчи й мене вкраїнським тихим словом
Причарувать замерклі, старосвітські
Величні постаті з-над берегів
Святого Гангеса — старця-аскета
Грізного Вісвамітри і царя
Прекрасного, мов місяць в повнім блиску,
Великого страдальця Гарісчандри.⁵

Притча про три скриньки у її зв'язку з “ВК” зринає уже явно в листі до Драгоманова 28 січня 1893 року (49, 380). Про це ж говорить Франко у не публікованому за життя німецькомовному тексті своєї дисертації, “Про Варлаама і Йоасафа та притчу про єдинорога”, завершеному у Відні 16 травня 1893 року (30, 595).⁶

Дисертацію Франко захистив 1 липня 1893 року й одержав ступінь доктора філософії. Друга половина 1893 року могла б, гіпотетично, стати часом першої проби перекладу “ВК”. Якщо так, то матеріалом для цієї проби мали б бути ті сцени, що відносяться до сюжету скриньок і стосуються Порції та її трьох сватачів — бая Марок-канського, що вибрав золоту скриньку (II.7), князя Арагонського, що вибрав срібну (II.9), та Бассаніо — єдиного, хто колись «одержав від очей Порції німе посольство». Бассаніо з'являється у дії III, сцені 2, вибирає — не без допомоги Порції — олов'яну скриньку і виграє. Аналіз показує, що головні шматки “срібної” й “олов'яної” сцен перекладалися з (дуже доброго) німецького перекладу Августа Шлегеля,⁷ і так, без ревізії, перейшли

¹ *Літературна спадщина. Іван Франко. Випуск 1.* — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — С.248. Віденський період у житті Франка тривав з жовтня 1892р. по кінець червня 1893р., з перервами. Історію Варлаама і Йоасафа Франко почав вивчати навіть раніше, бо згадує про неї у статті “Банкет духовний” (*Київська старина*, 1892, кн.4, №37, за квітень). (28, 365)

² Кінець передмови до “ВК” (*Лит. спад.*, с.248).

³ Там само.

⁴ Цікаво, що й цю драму Софокла Франко перевів у Шекспірів білий вірш: «Весь секрет “браку стародавнього кольору”, як зауважив пан Макарушка у моєму перекладі, полягає в тому, що я повністю, від першого до останнього рядка змінив метрику оригіналу, вживаючи не лише в хорах розміри, більш властиві духові руської мови, ніж грецької, але також у монологів і діалогів замість грецького три-метра — новітнього драматичного вірша — п'ятистопний ямб. Дивно, що ані пан Макарушка, ані пан Мостович, хоч обидва професійні філологи, у своїй рецензії на мій переклад, вміщеній у *Зорі*, цієї зміни не зауважили» (30, 252; курсив Франка).

Свій переклад “Едіпа” Франко надрукував у розпочатому ним часописі *Життя і слово* (1894, кн.3-5) та окремою книжкою, у новій серії при цьому ж часописі (1894, власним накладом).

⁵ Іван Франко. *Поезії.* — Київ, 1956. — С. 151.

⁶ Інші посилання у його дисертації вказують, що у Відні Франко уважно читав Шекспірові “Юлій Цезар” та “Тимон Афіньський”.

⁷ Видання з цим перекладом, під ред. А.Брандлі, мав Франко у власній бібліотеці: *Shakespeare Dramatische Werke / Übersetzt von Aug.Wilh. von Schlegel und Ludwig Tieck. Hrsg. von Alois Brandl.* — Bd.1-3, 5-7, 9-10. - Leipzig und Wien: Bibliographisches Institut [1897-1899]. Том 8, з німецьким “ВК” (“Der Kaufmann von Venedig”, сс.9-105), нині відсутній, вийшов у світ в кінці 1898 або на початку 1899рр. На коментарі Брандлі (зокрема, у т.8) Франко поклався у 1899-1902 роках, коли писав передмови до Кулішевих перекладів Шекспіра. Однак переклади Шлегеля існували і в раніших виданнях.

у кінцевий рукопис 1912 року, коли-то Франко складав докупи готові уривки і доробляв текст, на ходу диктуючи синові переклад ще невідтворених уривків та поправляючи де-не-де уже відтворені. Той же аналіз показує, що, працюючи над кінцевим рукописом, Франко іноді вдавався до того ж перекладу Шлегеля, але основою тепер служив йому оригінал, спеціальне видання якого (під редакцією Георга Брандеса) він придбав був у 1904 році.⁸

Щойно в 1912 р. взявся Франко заповнювати велику лауну в сцені сватання князя Арагонського (II.9.1-101), та й то не довів роботу до кінця⁹. Крім того, в усіх трьох уривках залишилися ті кілька важливіших відступів від оригіналу, які, при звірванні, можна було виявити і поправити. Ідеться про деякі довільні, а то й надто довільні інтерпретації — власні чи запозичені в Шлегеля¹⁰; про наявність варіативних відповідників для однієї й тієї ж фрази оригіналу¹¹; про відсутність рим у кульмінаційній сцені сватання (III.2.106-7, 108-113, 140-9). Сьогодні такі моменти прислужуються нам як свідства постановки Франкового тексту, і ті з них, що стосуються сцен зі скриньками, свідчать, що головніші уривки з них та з деяких інших Франко свого часу переклав з німецької версії і переклав для проби.

Щодо невідтворення рим у драматичному тексті, то саме це закине Франко Пантелеймонові Кулішу, коли відредагує найпершу Шекспірову комедію в його перекладі, *Приборкану гоструху*, наприкінці 1899 року:

Про отсей Кулішів переклад нам нема що говорити. Він взагалі досить вірний оригіналові і сам собою має високу поетичну і мовну вартість. Правда, переклад сеї комедії не такий трудний, як переклад трагедій або інших Шекспірових комедій. Що найбільше можна було б бажати, щоби перекладач докладніше держався оригіналу там, де в ньому є римовані місця, бо більше чи менше число тих місць має деяке значення при досліді над часом написання твору. Та, проте, для широкої публіки такі деталі не мають значення. (32, 179)

Зрозуміло, що якби Франко сам брався перекладати «архитвір», яким вважав «трагічну комедію “Венецький купець”»¹², після оцього публічно висловленого застереження (тобто після 1899 року), то в своєму перекладі сцен зі скриньками він аж ніяк не зміг би проігнорувати римовані місця. Ще одна фраза, яка говорить нам про знайомство Франка з іншими труднощами перекладу «трагедій або інших Шекспірових комедій», свідчить також і про те, що сам він уже пробував долати ці труднощі раніше — перед тим, як отак заявити про них наприкінці 1899р.

Якщо й справді «сцени зі скриньками» були першою Франковою спробою в 1893 році перекласти (з німецької версії) Шекспірів «ВК», то на цьому вона неминуче обірва-лася, бо 6 грудня того року наштовхуємося на факт зацікавлення Франка іншою Шекспіровою п'єсою: у листі до товариства «Руська Бесіда» в Станіславові він обіцяє написати для «нашої сцени» кілька п'єс — у тім числі переробку «Віндзорських кум» (49, 438-9)¹³. З одного боку, факт цей підтверджує, що несхитний Франків інтерес до Шекспіра був готовий матеріалізуватися десь саме в той час, а з другого — є непрямою вказівкою на досвід, який казав йому згодом, у 1899 році, визнати факт труднощі перекладу певних Шекспірових комедій.

⁸ Сцени, перекладені безпосередньо з англійського оригіналу — так само як сцени, перекладені раніше з німецького перекладу і *не ревізовані*, — досить легко відстежити за способом передачі у них сценічних ремарок: вплив відповідних граматичних та театральних конвенцій на їх українські варіанти тут вельми відчутний.

⁹ Вставлено 25 римованих рядків, що відповідають 16 римованим рядкам оригіналу (II.9.63-78), але з перекладачевої уваги — і з його тексту — зовсім випали рядки II.9.53-60, 84.

¹⁰ Наприклад, сильно видозмінений образ павука в описі портрета Порції, з олов'яної скриньки. «Золотою сіттю» для «ловлі сердець» назване жіноче волосся, але в оригіналі творцем цієї «сіті» є художник, який «грає роль павука»: «*The painter plays the spider and hath woven A golden mesh to entrap the hearts of men Faster than gnats in cobwebs*» (III.2.122-4). Творець портрета є «півбогом» порівняно з Творцем-Богом — творцем правдивих лю-бовних сітей, королем сердець. У перекладі ж Шлегеля — а за ним і у Франка — павук, за недорозумінням, опинився на самому портреті:

В її волосє жартом вплив маляра
Малого павука і павутину,
Аби ловить мужів серця, як мухи
Павук. (Літ. спадщина,
с.291.)

¹¹ Один і той самий напис на олов'яній скриньці, що повторюється тричі у двох різних сценах сватання, Франко переклав по-різному (оригінальний зміст і форма цього напису повністю збережені у Шлегелевому перекладі). Пор.:

Шекспір (II.7.9, 17; II.9.21):
«*Who chooseth me, must give and hazard all he hath.*»
Шлегель (II.7.9, 17; II.9.21):
«*Wer mich en wählt der gibt und wagt sein Alles dran.*»
Франків бей Марокканський:
«Хто вибере мене, той у ту гру вкладає
Усе, що має.» (II.7.9, 17: Літ. спадщина, с.278, 279)
Франків князь Арагонський:
«Хто вибере мене,
Той важить і дає за мене все своє.» (пор. Шлегель
(II.9.21: Літ. спадщина, с.282)

¹² Фраза з його передмови до «ВК»: Літ. спадщина, с.238.

¹³ «Твори класичної європейської драматургії (Шіллера, Шекспіра і т.п.)» Франко пропонував вводити у репертуар руського театру тільки винятково, «як школу для артистів», наполягаючи натомість на розвитковій питоми драматургії, — див. статтю «Руський театр» (29, 101), в «Кур'єрі львівському» за грудень 1893 р., тобто невдовзі після його листа до товариства «Руська бесіда».

¹⁴ 49, 438-9. Зимою 1893-1894рр. Франко написав (як виявилось, до шухляди) три драми; у березні скінчив переробку Кальдеронового «Війта Заламейського». Про завершення «Війта» і «Кум» він дав оголошення до червневої *Зорі*, але більше про «Кум» нічого не відомо, — як і про «Фуенте Овехуна» Лопе де Веги. Див. про це у листах Франка: 49, 277, 288, 302, 309, 438-9, 447, 464, 482, зокрема у листі до Драгоманова, від 9/IV 94: «...Я тепер по поводу банкротства моєї драматичної штуки в великій біді і мушу братися за такі ганебні роботи, як ладити провідник по Львові і показчик вистави, щоб заробити кількадесят гульденів для сплати довгів, котрі вже надто дуже на мене тиснуть, не кажучи вже про те, що самим приходиться буквально недоїдати і ходити обідраними. Мій заробіток в «Kur[jeri]» (85 гульд.) не вистачає на наш місячний прожиток (сама хата 30 гульд.), а тут робиш, робиш, а заробітку нізвідки ніякого, ще й в перспективі — плата дефіциту за журнал [*Житє і слово*].»

У квітні 1894 р., хоч і «завалений різномірними роботами»,¹⁴ Франко спорядив цілу книжку з історії русько-українського театру, замовлену товариством «Руська бесіда» з нагоди 30-х роковин цього театру в Галичині.¹⁵ У квітні ж минало 70 років з дня смерті Байрона, і, мабуть, написання 10-сторінкової популярної статті про нього входило у ті «різномірні роботи», якими того року був «завалений» Франко — глава сім'ї, поет, письменник, перекладач, дослідник, видавець, журналіст, редактор, коректор, кореспондент і читач.

Восени 1894 р. він знову звертається до Шекспіра — «цього найвищого поетичного генія людства»: так просто написав український поет у вже згадуваній польськомовній статті про нове повне видання Шекспірових драм польською мовою, що якраз готувалося до друку в книжковому форматі. Метою його виступу було, по-перше, скерувати польських шекспірознавців на «рівень сучасних здобутків науки» і на те, що думають про генія людства не так колеги-літературознавці, як польські генії поетичні; по-друге, він прагнув попередити нового видавця старих польських перекладів про необхідність звіряти їх з оригіналом і відповідно виправляти помилки, бо:

Сучасне покоління висуває зовсім інші критерії точності й адекватності в передачі думок і зворотів оригіналу, ніж це було 20 років тому. ...Цілком природно, що переклади його [Ю.Пашковського] 20 років тому могли бути справжньою окрасою збірного видання Крашевського; і сьогодні ще вони читаються з приємністю, а пересічний читач лише часом спіткнеться на якійсь заплутаності та неясності вислову, яку не раз буде схильний приписати глибині та таємничості генія Шекспіра. І все ж ми мусимо визнати, що для читача більш критичного і здатного порівняти переклад з оригіналом, переклади Пашковського не можуть бути зразковими.¹⁶

Далі цей «більш критичний читач, здатний порівняти переклад з оригіналом» Шекспіра,¹⁷ описує низку прикрих недорозумінь у перекладі Ю.Пашковським першої сцени «Отелло». Маємо, отже, ще одну Шекспірову драму на списку, що їх, одна за одною, разом з перекладами,¹⁸ впритул студіює Франко. «Отелло», отже, прийшовся на жовтень 1894 року.

Навіть тих кілька помилок супроти оригіналу, що їх спостеріг і зазначив Франко на самому початку польського «Отелло», не були виправлені ні у львівському виданні доктора Бігеляйзена, ні в пізнішому репринті, призначеному для польськомовної молоді в світі (Варшава-Люблін-Лодзь-Краків-Нью Йорк, 1913). Зате у своїх поясненнях до перекладу «Венецького купця» (того ж Юзефа Пашковського, понад тридцятирічної давності) д-р Бігеляйзен¹⁹ врахував щонайсучасніші «здобутки науки»: у поясненні він говорить про пов'язаність «ВК» з притчею буддійського походження «Варлаам і Йоасаф».

Щоправда, пов'язує він цю притчу не з притчею про три скриньки, а... з оповіданням про фунт м'яса, із *Gesta Romanorum*.²⁰ Почерпнув він цю інформацію і з усного джерела (Франко), і з най-новішого німецького видання про Шекспіра, дансько-німецького дослідника Георга Брандеса (1842-1927), перший том якого вийшов у світ в 1895 році. На цю ж працю спирався Франко, пишучи згодом передмови і до Кулішевих перекладів Шекспіра, і до власного перекладу «ВК». Тільки в Шекспірових джерелах «ВК»

¹⁴ «Русько-український театр: історичні обриси» (передмова підписана 20 квітня 1894 р. [29, 293]); до нас дійшли тільки рукописні уривки. У зв'язку з крайовою річною виставкою 1894р. театр «Руської бесіди» мав грати у Львові весь період виставки. Не дивно, що роки 1893-1895 виповнені для Франка драматургією: крім уже згаданих переробок, він написав декілька оригінальних драм, серед них — «Сон князя Свято-слава» (опубл. 1895), писаний «новітнім драматичним віршем».

¹⁵ «Нове видання Шекспіра». (29, 173, пер. з польської)

¹⁶ Ні цієї статті, ні передмов та пояснень Франка до перекладів Шекспіра та інших класиків англійської літератури не взяла до уваги дослідниця теми «Іван Франко — перекладач англійської й шотландської народної поезії» О.В.Кабкова, яка в 1986р. підсумувала свої дослідження легковажним твердженням: «Ніяких свідчень про те, що Франко добре володів англійською мовою, немає, однак усі ці невеличкі факти, зібрані до купи, вказують на певну орієнтацію Франка у цій мові» (див. її статтю у вид.: *Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО: Львів, 11-15 вересня 1986р.* - Кн.2. - С.271). За невеличкими фактами часто стоять вельми значні речі. Так, наприклад, хто пробував читати Шекспіра в оригіналі, той добре знає, який рівень пасивного знання англійської мови тут потрібен. Не враховує дослідниця і такого «невеличкого факту», як наукові розвідки І.Франка, що пов'язані з вивченням мандрівних сюжетів, бо й вони показують обсяг та рівень опрацювання читаних ним англо-мовних джерел (див. хоч би посилання у праці «Святий Климент у Корсуні»: 34, 7-347). Варто зацитувати лист Франка до дружини Михайла Драгоманова від 7 січня 1896р.: «Друга просьба: чи не могли б Ви визичити мені з бібліотеки пок[і]йного] М[ихайла] П[етровича] книжку Чайльда (Child, Scottish ballads and romances) для пороблення виписок? Книжка многотомова і дорога, у нас її нема, а без неї тепер годі. Так от я просив би, коли згодитеся на мою просьбу, вислати мені один том, я пороблю з нього виписки і зверну вам його, тоді пришлете другий і т.д. Кошти посилки, розуміється, мої». (50, 67) І через місяць: «Childa прошу ще тепер не висилати, аж напишу знов, щоб він не лежав у мене дармо, бо тепер замало часу для нього». (50, 80) *English and Scottish popular ballads* Чайльда (F.J.Child, 1825-1896) видавалися у Нью Йорку з 1884 по 1898рр. Судячи з посилання у поясненнях Франка до Кулішевого перекладу Шекспірової *Приборкані гострихи* (вийшла з друку в січні 1900; с.117), на кінець 1899р. він уже опрацював принаймні третій том цього видання, спроводжуваного поштою з Софії. Про нього як про джерело оригіналів для Франкових перекладів англійських та шотландських балад, зроблених (по тяжкій хворобі!) в 1914 році, і говорить О.Кабкова, не кажучи, що оригінали ці повиписував Франко добрих кільканадцять років раніше.

Хоча, звісно, Франко не володів англійською мовою так досконало, як польською чи німецькою.

¹⁷ У 1894 році Франко порівнював переклад «Отелло» Пашковського (1875) з перекладом Куліша (*Шекспірові твори*, т.1, 1882), бо в одному випадку подає свій польський варіант Кулішевої інтерпретації рядка, дуже близької до оригіналу. В інших випадках влучні польськомовні варіанти самого Франка відрізняються і від Кулішевих, і від Шлегелевих.

¹⁸ *Dziela Wiliama Szekspira w przekładach J.Korzeniowskiego, St.Kośmiana, K.Ostrowskiego, J.Paszowskiego, J.Kasprowicza, A.Langego, Ed.Porębowicza i St.Rossowskiego pod redakcją Dr. Henryka Biegeleisena.* - Tom VII. *Kupiec wenecki. - Figle kobiet. - Wiele hatasu o nic.* - Objaśnienia. - Wydanie drugie. - Lwów, 1895.

²⁰ Там само. - С. 271, 278.

Переплетення третє: Кому на Русі перекладати світових творчих

Польськомовна Франкова стаття про проект польського десяти томника Шекспіра вийшла в світ 20 жовтня 1894 року, а 15 листопада, за несповна місяць, прийшов урочистий лист від Миколи Лисенка про реальні перспективи продовжити видання українського Шекспіра, розпочате і закинute Кулішем у 1882 році. Хтозна, наскільки випадковим був саме такий збіг обставин, позаяк коло українського проекту видання Шекспіра Лисенко заходжувався уже віддавна:

Вельми поважаний Добродію пане Иване.

Після довгого, давнього промовку довелось мені до Вас озватися та ще й з любовою миссією.

Маємо спосібність видавати цінні переклади з Шекспіра, Шіллера й инч. Куліша. На самперед зачнемо з Вільгельма Теля Шіллерового; рукопис Теля на разі знаходиться у Львові, у д. Олександра Барвінського, другими словами певне в редакції Правди, куди була заслана нашим земляком Тимченком. Цей Тимченко був особисто у Куліша на хуторі і випрохав у Куліша задля Правди його переклади світових творчих. Унявши на самперед Теля, він запитав Барвінського, чи згоден той друкувати ці переклади у Правді, и, коли одібрав на теє згоду, вислав йому рукопис Теля.¹ Нім він встиг усе теє проробити, коли

впав до його рук знов лист від Куліша, у якому він бере назад свій дозвіл и каже, що оддасть усі й дальші свої переклади до друку але під умовою, щоб вони виходили окремими томами, як от І-й його том Шекспірових творів, що зявивсь у Львові з друку кілька років назад.

Цей лист і Кулішева заборона друкувати його переклади по часописах и додатками, загальмувала була усю справу.²

Тимчасом я довго вже пильнував це діло и близько брав до серця, що така чільна праця не бачить світа.

Шукав, бентеживсь и нарешті — відшукав способи и змогу видавати один том за другим перекладів Кулішевих з світових творів драматичних.

Товариство, Вас глибоко шануюче й почитуюче, уповажнило мене вдатися до Вас, Високоповажаний Добродію, узяти на себе труд відати усю тую працю видавництва Кулішевих перекладів. Позаяк рукопис Теля знайдеться на разі у Львові у Барвінського,³ то з єї й починати друк не гаючись ні трохи.

Друкувати в 1200 примірниках на таким папері и в такому форматі, яким вийшов І-й том Куліша “Шекспірових Творів” (Отелло, Кресіда и Комедія помілок) 1882 р. в тім же закладі друкарні Т-ва им. Шевченка.⁴ Товариство улещує себе надією, що Ви не відмовите взяти на себе участь в тім ділі и навіть переглежувати часом передмову, чи немає инколи неприємного духу якого. Рахунок всього друку треба зробити у друкарні и вислати до мене. Помози ж Боже розпочати діло гоже. Прошу Вашої любові одповіді. Шановній пані Ользі широкеє витання й поважання.

Щиро шануючий Вас

М.Лисенко

Враз з сим, пишу листа до Тимченка в Чернігів, щоб він негайно писав до Барвінського и наказував передати рукопис Теля до Ваших рук, бо без того віруючого [sic] листа Б—й чого доброго и не віддасть Вам.⁵

Через місяць, 12 грудня 1894 року, М.Лисенко писав Франкові:

Я й не сумнівався, Високоповажаний Добродію, в Вашій ширій, патріотичній готовості, коли звіряв бажання свое в раз з товариським, обтяжуючи Вас такою просьбою. Спасибі, за здалегідь спасибі за прийняття на себе труда. Ваші розумні и повні практичного розмислу доводи про друкування не що инче могли викликати у товариському

¹ Див. початок листа, від 4.10.1894 (ст.ст.), молодого Євгена Тимченка — майбутнього академіка-мовознавця (1866-1941) — до Пантелеймона Куліша: «Високоповажний Пане Добродію! Я повернувся з мандрівки своєї, то зараз засів переписувати В. Теля; на сю працю ужив усі вільні хвилинки свого часу, і тепре [тепер] дотримуючи слова, посилаю вам первотвір, а переписану копію засилаю зараз у Галичину до друку. Як надрукує ся, то я зараз Вам сам привезу примірник. Що до Шекспіра, то його можна буде друкувати з початком 1895 року, і по-за-як він величенький таки, дак я не зможу його так швидко переписати, як В. Теля, і через те прошу Вас не турбуватись, коли мені доведе ся затримати первотвір у себе довше; він у мене так певно захований, як у Вашій власній скринці. Я навіть прохав би Вас, колиб Ви се не вважали за велику зухвалість з мого боку, прислати мені ще де що з Ваших клясичних перекладів, щоб уже їх разом переписувати та й друкувати. Хай великих людей думки, впововлені нашим рідним, дужим словом через славного Ратая, збуджують нас від оспалости, підносять духа у гору і врятовують від того глибокого духового <й морального> занепаду, в якому має ся суспільство наше.» (ІР ЦНБУ ім. Вернадського, ф.І, №29830. Усе листування П.Куліша і Є.Тимченка за 1894-5рр. — ф.І, №№ 29830-7, 29279-81.)

² Цей лист Куліша до Тимченка не зберігся, але про зміст його можна здогадатися із Тимченкової відповіді на нього від 18.10.1894, яка публікується далі.

³ Головний редактор журналу *Правда*, де в 1890-91 рр. друкувався Кулішів переспів першої пісні поеми Байрона “Дон Жуан”. Паралельно у *Зорі* виходили Кулішеві “Переспіви з великоруських співів”, які він спочатку планував для збірки *Дзвін: Староруські думи і співу* (дозвіл на друк у Росії — 1884, надрукована 1893р. в женеvській “Українській друкарні”).

⁴ Від того часу і до 1892 року мало хто цей том і бачив, бо видання лежало на приватній квартирі («у схованці... в якогось, нікому з русинів незнайомого, поляка»), поки його не викупило те ж Товариство ім. Шевченка. Див. про це у книжечці Івана Пулюя, *Нові і перемінні звізди* (1905, сс.75-76), де він обширно цитує Франка, зокрема його статтю “Шекспірів фонд”, надруковану в останній книжці Кулішевого Шекспіра (*Міра за міру*, 1902). Там зазначає Франко, що примірники цього першого тому ще «доси лежать нерозпродані» в книгар-ні НТШ. Пулюй, однак, не подав іншої інформації з Франкової статті — що, наприклад, з тисячі примірників *Гамлета*, виданих у 1899 році, майже половина уже розійшлася, а з усіх 10 драм, виданих за цих 3 роки, розійшлася п'ята частина.

⁵ Не діставши відповіді, Лисенко продублював листа 30.11.1894 (Д-р Василь Витвицький. *Взаємини М.Лисенка з І.Франком*. — Краків-Львів: Українське видавництво, 1942. — С.13, 14).

колі, як повну згоду з усіма домислами. Ergo, прийнявши з рук д.Барвінського рукопис В.Теля Кулішевого, просимо приступити негайно до друку його, згідно з усіма точками, що були визначені Вами, то б то: в кількості 600 примірників, без наголосів (хиба в виключних словах) и не так широко, як у І. т. Шексп[ірових] творів, не більш як одну шпонку кладучи межі стрічок. Але щоб формат і вся окільна сторона видання, була така сама як у І томі, тим же шрифтом, все-все до шенту так само, як там. Уваги Ваші щодо близькості перекладу до оригіналу, а теж і про передмову для нас будуть велими цінні и пожадані. Книжка ця (В.Тель) буде друкуватися одна, осібна[,] бо це ж переклад з Шиллера, а І. т. Шекс[пірових] творів, складаючийся з трех утворів: Король Лир, Кориолан и Приборкана гоструха, рукописі які у нас в руках, вишлються вам, Добродію, коли вийде з друку Тель, и коли ми в спеціальній комісії не передивимось теж вартість перекладу, порівнявши його з британським первотвором и, зробивши уваги, не перешлемо разом усе до Вас задля друкування, бо не сподіваємось, щоб д. Куліш згодився на перероб.

Отож — Бог у поміч!⁶

Бог, однак, не поміг тоді ні Кулішевому Шиллеру⁷, ні другому томові Кулішевого Шекспіра побачити ширший світ. Та й Лисенко, даючи Кулішеві тексти на огляд «спеціальної комісії» та листуючися з Франком, не знав іще, що Перекладач остаточно — доживоття — відкли-кав власну згоду на друк цих текстів у Львові. На кінець жовтня 1894р. про це вже знав Тимченко, але ще якийсь час махав крильми над духовним простором, що його Куліш назвав «політичною прірвою», поки не збагнув, що він сам, з молодого ще невідання людських сердець безнадійно закопав спільну справу — і закопав саме тим, що намагався зробити її справді спільною. Він був певен, що зможе повернути серце Куліша до вітчизняних письменників по той бік «прірви». Все позитивне враження від першої половини свого захопленого листа від 4 жовтня Тимченко знищив його другою половиною, де щиро передав Кулішеві найкращу і щирі думку про нього Івана Франка:

В “Життю і Слові” надрукована рецензія Ів. Франка на “Дзвін”. Поминаючи дуже гостру критіку поглядів Ваших, висловлену в тій рецензії, спинюсь над тим, що він каже за самі поезії роздивляючись на них з околиць боку: «талант великий, вірші мов із сталі куті, з їх важких ритмів чути розмах могучих орлиних крил».... А про ліричні поезії каже: «...Та є в “Дзвоні” дещо і іншого, є низка віршів ліричних, особистих, таких як далекий гук вечірнього дзвона, а жалібних як гірська трембіта. Не багато тих віршів — не знаю, чи набере ся їх 10-15 на 99 п’єс, поміщених у книжці, та вони становлять її головну вартість, їх сміло можемо і з погляду на форму, і з погляду на зміст зачислити до перлів нашої поезії. Ніколи д. Куліш не написав нічого кращого над отсю віршу, що має напис “Чолом доземний мій же таки знаний”. Від часів Шевченка поезія українська не промовляла такою чудовою, енергичною мовою, яку отсе на старости літ віднайшов д. Куліш... Ми певні, що “Дзвін” його залунав би широкою луною по всій Україні і по Слав’янщині, коли б автор помістив у нім сотню таких п’єс, як наведена вище, і певно сто раз більше прислужив ся б і справі поступу культури на Україні, ніж тепер, коли мало хто здобуде ся на терпливість, щоб крізь гушавину сухого доктринерства та гидкої лайки добратися до отих перлин нашого слова й нашої поезії...»

Побачемо, що скажуть як почують величні акорди Шиллерові та урочисті уступи Шекспірові, що, певно, стоголосою, далекою луною розкотять ся по цілій Україні від краю до краю...

Пришліть бо ще що-неб[удь], Пантелеймоне Александровичу; моє найшанобніше привітання високошановній Пані Вашій. Препоручаю себе Вашій ласкавій увазі

Щирий до Вас Е. Тимченко.⁸

⁸ Є.Тимченко—П.Кулішу, 4.10.1894 (ІР, ф. І, №29830).

Стосунки Куліша з Франком мали свою передісторію, про яку Тимченко міг і не знати. Рецензію на “Дзвін” (*Житє і слово*, 1894, т.2) франкознавці не ввели до 50-томника, покликаючись на те, що вона «у головних своїх моментах повторює положення, висловлені в статті “Хуторна поезія”» (26, 426). Варто нагадати, що цю розлогу, добре аргументовану і ще краще завершену рецензію на однойменну збірку 61-річного Куліша написав 26-річний Франко в Нагуєвичах у червні 1882 року і що, оцінивши «гарно викінчену у всіх поезіях поетичну форму» і «не раз дуже хороші місця», «гарні і ясні по думках», зазначив під кінець:

Ся послідня обставина каже нам надіятися, що переклад Шекспірових творів, котрий незабаром обіщює нам подати д.Куліш, вийде гарний, і що д.Куліш незрівняно ліпше прислужиться ним українській літературі, ніж своєю “Хуторною поезією” (26, 178)⁹

Коли перший том Кулішевого Шекспіра вийшов небавом з друку, сам Франко змовчав, але відгуки інших на нього — по обидва боки «прірви» — були негативними. Анонімний автор (Омелян Партицький) в *Зорі* (1882, ч.21) ще й протиставив «хибному перекладу» Шекспіра¹⁰ «перекладчика Фавста», який «доказав»,

⁹ Пор. також листи Франка до Белея з травня 1882р. (48, 309) і до Драгоманова, від 25.02.1894 (49, 468).

¹⁰ Подібну думку з протилежного боку “прірви” висловлював, наприклад, шекспірознавець Василь Горленко (Шапавалова М.С. *Шекспір в українській літературі*. — Львів, 1976. — С.107).

«що язък наш годить ся и до найтруднѣйших перекладовъ»¹¹. Незазваним «перекладчиком» був молодий Франко. Франка чи Белея весною 1882р. Куліш мав би пізнати у Львові особисто, бо передав у їхній журнал, *Світ*, уривок з монографії Гервінуса про Шекспіра у своєму переказі з російського перекладу, пропонуючи продовжити його працю.¹² Молоді русини не збиралися цього робити, позаяк читали книгу Гервінуса коли не в оригіналі, то в польському перекладі (1871).¹³

Весь цей час — від 1882 по 1893 рр. — Франко обходив Куліша і його творчість мовчанням. Знав Куліш про Франкову рецензію на свого женецького *Дзвона* чи ні, але досить було Тимченкові згадати про існування «за прірвою» когось такого як Франко, щоб відібрати Кулішеві охоту там друкуватися:¹⁴ його покликання на небажані умови друку («по журналах») були вочевидь тільки претекстом. Тимченко, однак, не втрачав надії почути, як «величні акорди Шиллерові та урочисті уступи Шекспірові» «луною розкотяться по цілій Україні від краю до краю». 18 жовтня 1894р. він списав понад сім сторінок¹⁵:

Великий сум огорнув мене, Високоповажаний Пантелеймоне Александровичу, як прочитав я лист Ваш. Я мав необережність, беручи в Вас твори, не побалакати докладно про умови, на яких Ви згоджуєтесь їх друкувати. Я гадав собі і мав певну надію, що для Вас, як і для мене і для всякої людини¹⁶, якій дорога і до серця близька справа культурно-національного відродження України, ходить тільки о те, щоб ідеї й думки, що ми виявляємо словом своїм[,] ширили ся між народом, захоплюючи як мога більші верстви суспільности, щоб нас почуто всюде: і по пишних, вельможних палатах, і в убогій хаті селянина, і щоб спасенна [2:] думка наша не була гласом покликаючого в пустелі, не лунала марно в порожньому повітрі, не ниділа й чучверіла незнаною світові в темних льохах і складах книжкових.¹⁷ Хай вона вносить світло в наші темні хати, хай творить його, бо й світ од світа, й жива думка сплоджує нову думку. Ми, Українці, ведемо боротьбу на два чола: з ідного боку з москалями, ляхами і т.і., щоб відстояти своє право на життя, на існування, від їх злочинного замаху або знищити нас грубими фізичними заходами, або довести до заглади нашу живу істоту, привподобляючи її до своєї через вплив культурний; з другого боку ми боремо ся і з своїми людьми перевертнями, перекинчиками, що «задля роскоши турецької, задля лакомства бісурменського», і потурчилились, і побісурменились; ми їх вертаємо на рідний ґрунт і утворюємо з них нові елементи на боротьбу з ворогами внутрішніми й околичніми. Коли загал останніми часами розумів писання Ваші тільки як лайку на народ свій і трохи не зраду його, я не міг з тим згодитись. В словах «народе мій без чести і поваги...» я бачив велику скорботу поета¹⁸, що в високій свідомості гідности своєї національної з жалем позирав на наругу, яку прийма його нарід від інших народів, на сервілізм і продажність інтелігенції того народу. Роспач за прийдешність укр. народу виявив ся в тих поезіях! Так Вас розуміючи, я й до Вас приїхав і, само собою, моя радість не мала межі, коли Ви мені дали друкувати свої [3:] переклади. Я бачив, що я не помилив ся, що інтереси української культури й освіти Вам дуже дорогі, що задля них Ви багато де-чим ладні офірувати. Опріч вартости самих творів, які в нашій мові мати великої ваги річ <є>, мені ще тим би бажалося бачити Ваші переклади надрукованими власне тепер, що мова наша переживає останню стадію свого ґрунтового (чи краще первісного) оброблення, чи впорядкування, і тепер саме найбільше до-речи і найбільшу вагу має їх поява, по за як вони б ще могли вплинути, і вплинути вельми добродійно, на так сказати б, вкінечний виріб мови нашої, бо мине років 5-10 і українська мова вже вкляде ся в виразно визначені форми і переклади Ваші, за всією їх великою літературною вартістю,¹⁹ [4:] не матимуть того насущного значіння, яко причиною до вкшталтування мови, яка справді розвиває ся не “по днямь а по часамь”; опріч того велике було б значінне тих перекладів, як перших, через те, кажу знову, їх поява [була б] найважнішою <є> тепер.²⁰ — Але при наших обставинах, коли українська справа виносить ся на плечіх голоти, а не дуків та магнатів,

¹¹ Гординський Я. Кулішеві переклади драм Шекспіра // *Записки НТШ*. — Львів, 1928. — Т. 148. — С.107. Див. опис головних хиб перекладу на сс. 61-95.

¹² На першій сторінці цього свого рукопису, п.з. “Як велико цінують Шекспіра Німці”, олівцем, скрізь на вільному місці — на полях зліва направо, внизу сторінки, — Куліш написав: «Оце Вам, Добродію ласкавий, починачок праці, котру може, Ви схочете самі вести далій (я бо не маю <на се> часу). Може воно й не годицца для “Світу”, то прошу міні вернути. Коли ж знадобіцца, то поправте, з ласки своєї, які схочете вирази: бо один ум добре, а два ума ще лучче. Тільки дозвольте міні в коректурі переправляти, що міні тогді здасця кращим. — Піклуюсь я тут про свій переклад Шекспіра, та не вважаю чужим нічого о пресі червононоруській. Так би годилось і червононорусцям дивитись на нашу українську пресу. — Ше conditio, sine qua non: правопись нехай буде моя, щоб чоловікові не ходити в чужій одежі. — Я не підписався під сим артикулом. Нехай лучче думають, що се написав тось инший. Коли ж думаєте що треба міні підписатись, то й напе...». (Текст обривається; зберігається у Франковому архіві: ІЛ ф.3, №212.)

¹³ Польське видання Гервінуса є у Франковій бібліотеці.

¹⁴ В кінці того ж 1894 року Куліш наївно просив москвича В.Шенрока допомогти йому у публікації його Шекспіра: «Нельзя ли Вам поискать дороги к дозволенію? ...Все великорусские переводы “величайшего из сынов человеческих” ... не выдерживают сравнения с моим, — не потому что он мой, а потому что наш малороссийский язык имеет больше грамматических форм и способов к ковке в высшей степени. Перевод Шекспіра доведен мною до половины. Остальная половина могла бы быть переведена во время печатания первой. Последняя из переведенных мною драм, его “Гамлет”, окончена мною в 35 дней, и я приостановил эту работу единственно потому, что в Ганниной пустыне не мог пользоваться изданием Британского и Германского шекспировских обществ» (В.Шенрок. П.А.Кулиш. Биографический очерк / *Киевская старина*, 1901. — Т.72; цит. за вид.: Шаповалова, с.62). Варто зазначити, що 13 перекладених Кулішем Шекспірових драм складають не половину, а третину Шекспірового спадку, і що остання, “Гамлет”, є *найбільшою за обсягом*.

¹⁵ Є.Тимченко–П.Кулішу («18/Х-94 р. Чернігів»: ІР, ф.І, № 29831).

¹⁶ Тут помітка олівцем і дописка внизу сторінки рукою дружини Куліша, Олександри Михайлівни (Ганни Барвінок): *Чудеса! Він своє знаття оддав людям усе пелюшки прав — а вони рисуюцца своєю любовью до родини. — Він ділом, а вони словами.*

¹⁷ Тимченко знав про перший том Шекспіра (1882) і поему Куліша “Магомет і Хадиза” (1882), що, з волі Куліша, «ниділи» отак у Львові десяток років.

¹⁸ Помітка олівцем О.М.Куліш: *за се уважаю, що так розуміли*

¹⁹ Поперек 2 і 3 сторінок, внизу, олівцем, О.М.Куліш: *се вже не дружина моя а я пишу — дивно — нам нічим жити, а вони міркують якби те все даром оддати. — ми уже старі люди треба було духа піддержати. — Чудови лоде сліпі — безлюди завважав як шанувати Куліша.*

²⁰ Внизу сторінки олівцем, О.М.Куліш: *як усе на словах швидко виходить. Хто се так попередить мою дружину...*

що тільки “хвилюєтись” здатні плятонічно, — виданне навіть невеличкої книжки дуже трудне, майже не можливе, а друге й користи з того мало, бо видані за кордоном книжки майже не купуються, а випускання їх в конвертах страшених грошей коштує (напр. Новий Завіт — 3 руб.) і таким чином російська Україна не чита, не бачить і навіть не знає, що є у нас. А це зовсім не бажана річ і не на користь нашої справи. [5:]

Уважаючи на все це, я мав виконати трудне завдання; з одного боку уможливити саме видавництво, а з другого дати змогу читати твори щонайбільшій лічбі людей, бо як ніхто в вічі їх не побачить, то це все однаково, що не друкувати їх: ні впливу вони не справлять на загал, ні враження. Склавшись на грошенята, ми послали “В. Телля” до Галичини, прохаючи надрукувати його в журналі і окремою книжкою.

Таким чином ми досягали вищевказані дві межі: перша, це уможливило друкування, бо коштувати ме усього кілька десятків рублів (бо наклад іден), на які ми хоч з великим трудом, а все таки спромоглись, а виданне Телля тільки окремо коштувало б кілька сотень руб., на які при нашому убожестві ми ніколи [6:] не спроможемось; друга — таким чином ми досягаємо найважливішого для нас skutku: можливо ширшого розповсюдження Ваших перекладів, бо побачивши їх в журналі, багато де-хто захоче набути й окремою книжкою, а та вбога решта, що не спроможе ся купити книжку (бо за пересилку в конвертах знов треба посилати гроши) але яка дала свою лепту на друк, принаймні прочита в журналі. Нарешті наш план не розходиться і з Вашим бажанням, бо В.Телль буде і окремою книжкою. Я скажу навіть так, коли б моя сила і воля, то я б бажав, щоб Ваші переклади передрукували ся усіма нашими часописами, аби їх усяке бачило й читало. І так, Пантелеймоне Александровичу, я і всі мої спільники, молоді українці, просимо [7:] Вас уклінно згодитись, щоб В.Телль був надрукований і нарізно, окремою книжкою і в журналі, як що не буде Вашої згоди, то я зараз пошлю депешу, щоб спинили друкування, хай пропадають і гроши громадські і всі мої заходи: нам не вперше і губити свою справу і дискредитувати її. Що до Шекспіра, то моя думка була така: друкувати його окремими томами, як і перший надруковано, але певну частину примірників випустити додатком до часописи: маючи на меті розповсюдження, а друге: при таких умовах друк коштувати ме значно дешевше, бо редакція більшу частину видатків бере на свій кошт. А наслідок додаю, що I^й же том “Зоря” дає як премію своїм передплатникам і Ви ж проти сього нічого...²¹ [8: Лист обривається.²²]

Відповідь Куліша²³ була коротша і, хоч туманна, ²¹ З листа Лисенка (15.11.1894) зрозуміло, що Кулішевого “В.Телля” ясніла однією думкою: текстів своїх він з рук не випустить до смерті:

Земляченку високоповажний й коханий!

Обидва ми провинили так, як та дівонька, що —

Полюбила козаченька,
Не спитала й відки.

мала б друкувати не *Зоря*, а *Правда*. Рукописну копію цієї п'єси Франко, на прохання Лисенка, мав відіслати назад до Києва, але чомусь не відіслав (див. лист Лисенка від 31.05.1895: Витвицький, с.16). Переклад цей, здається, і досі надрукований.

²² Примітка О.Куліш: *от як! Ще й обіжени!.. яйця курей учать...*

²³ П.Куліш — Є.Тимченкові, 21.10.1894 (ІР, ф.І, № 29279).

Обидва ждали велико просвіти и добробуту рідному народові по цім и по тім боці політичній прірви, тільки простували до благодатної мети двома манівцями. Которий виведе нас на культурний шлях, не нам се знати; та <ми> обидва, маючи на думці своє, не розпитались. Забув <я> поспитати, <та й годі>, як воно мусить бути. Коли б не забалакались про всякі речі, я б таки поспитав, и хотів був поспитати; та розмовна повідь бурчаком <проміж нами> ринула, и мене старого геть від запиту [2:] відносила... Що робити? Сталося! Я зараз написав листи за прірву, що витворила нерозумна політика, и по-за те провальє, що звецьця дуросьвіцькою назвою — цензурою. Тутенькі зібрав з двох рук мої грошенята, що вислав авансом на мої друки, яко вже <гроші в тих руках> зайві, и подав у трейті розумні трудящі руки на допомогу, а там прохав — не земляку, тільки по ширій Русі свояка, позичити мені всіх тих видань Шекспіра, бо без них я мов без рук, та й лагоджусь уже перегледіти первий, друкований том и *всі чотири с третьою томи*, а пять томів перекласти заново, щоб таки було чим поклонитись Девятім уродливим Сестрам. Опріч того присіпавсь і до столичного книгаря, що вислав мені оксфордське revised version та дрібнодручне, [шю] <a> я вернув ёго и жду, вже давненько буйнодручного. Хоч и кажуть-гуторять люде, що думка за горами, а Смерть за [3:] плечами, та я вподобав иншу гуторку: “живий живе гадає” [прим.]. Згорів мій переклад ще тогді, як оксфордвяне библисти <ще> працювали и, працювавши, з великої знемоги помірали. Тепер и нам годицьця их достославним робом не впослідити Старої Руси, що недобумки новоруси прозвали безмозглими хахлами, а недобумки українці та галичане — героями-козаками. Дякувати вам за од<ь>відини, вони, <сі любі одьвідини>, зупинили таке — хоч се кому-небудь и досадно — від печатання “Устихотвореної Библиї”. Надрукують її тогді, як доведу до коньця сей переклад робом старосьвіцьким Британ (скільки неміряна країна поезії обийме Книгу Книг)...

Дописався ж я оце й до “мистерії”, що Ви мені <ласкаво> прислали. Коли її читати, або коли критикувати, чи редагувати? Свої діти мужичата крашчі над чужі паненята. Що ж, як паненят надійде з десятком або й сотенька? [4:] Перепускав я колись кріз мое решето все, що друковалось ув “Основі”; редагував и Тарасови и Вовчкови твори; та <се> робилося не ради них самих: будовництво мови того вимагало. Тепер мова получчала, хоч и не вельми, а творами нашими визвали <ми> [ч]опителикив с [нерозбірл.] вкупі з их противниками русофобами-москофілами. Се нам хвала! се нам олива на багатьте! се джерело реакційної сили нашої! Тимчасом я за малим Богом не попередив Огоновського, и випередив би, колиб не вирятувала моя Сестра Милосердія, живий геній мого життя на світі! А все таки рука в мене, як бачите, тремтить, а <в>вечорі не читаю нічогісінько, и лежу ліжма дванадцять годин що-доби. Буде з мене того високого письменства, моїх “думок за горами” [прим.]; <коли б тільки моя щербата доля попустила мені попуску...>

По сій мові та бувайте здорові, а до нас обох прихильні. ²⁴ З трьох різних приміток і двох постскриптів до основного

Р.Б. 1894, місяця
паздерника 21 дьня.
Ганнина Пустинь.²⁴

Панько Хуторний
[вензельний підпис]

тексту, у різних місцях, червоним і чорним чорнилами, найголовніша дописка — на самому верху першої сторінки, більшими буквами: «ПРОШУ зараз телеграфувати, щоб не печатали Вильгельма Телля. Плату за телеграму верну з подякою.»

Першого листопада 1894р. невсипущий Тимченко все ще веде переговори:²⁵

Високошановний Пантелеймоне Александровичу!

Отримавши Вашого останнього листа, я мусив погодити ся з тим сумним фактом, що ми Ваших перекладів довго, дуже довго не побачимо; і перш, як вернути Вам рукописи, почав їх [перепишеувати] переглежувати й вибрати деякі цікаві слова до словника. Про Ваші ж умови друкування написав [на-ачей] до Кийова. І ось несподійно для мене сьогодні дістаю від Лисенка лист, де він пише, що переклади Ваші є змога друкувати зараз згідно з Вашими умовами окремими томами, а не додатком і не в часописах. [2:] Тільки та людина, що дає грошові засоби, бажала бачити В. Теля, який, згідно з Вашим бажанням, хоче друкувати першим, а позаяк я переписану копію послав до Галичини, то прошу Вас уклінно, коли ласка Ваша, прислати мені знову автограф, щоб я його показав тій людині (або самі зашліть його до Миколи Витальевича Лисенка, що живе: Київ. Маринсько-Благовѣщенская ул. Д №89). Я прошу Вас так зробити і беру на свою відповідальність, що автограф буде Вам вернено, навіть я сам його привезу, бо наважуюсь, коли дозволите, ще сеї осені навідати Вас неодмінно. [3:]

Містерію я прохав, коли буде Ваша ласка і час, прочитати, щоб сказати свою думку про неї, а не мав на меті зовсім Вас утрудняти її виправлянням і т.д. Самійленко засила Вам своє найшанобніше пошанування.

Вибачайте, що так погано написав, але хапаюсь, бо справа нагальна. Чекаю від Вас на відпис, щоб зараз відповісти Лисенкові, або коли Ви просто напишете Лисенкові, дак щоб я знав про се і доручив людям закінчити розпочату переписку Шекспірових творів, яких цілу низку бажало б ся видавати окремими томами іден по одному.

Моє щире пошанування шановній [4:] пані Вашій.

Щиро прихильний і шануючий Вас Ев. Тимченко.

P.S.Кропивницький, що тепер у Чернігові, просить Вашого дозволу зробити де-які одміни в “Байді” в розумінню його пристосовання до кону, с.т. зміни чисто технічного характеру,* бо в такому вигляді, як “Байда” тепер, через технічні труднощі, не можна його поставити на сцені. Коли буде Ваш писаний дозвіл <на оригіналі друкованім>, то він бере ся і в цензурі театральній хлопотати, і гратиме в Галичині, де він невдовзі їде і хоче там теж грати В. Теля і Короля Ліра, коли у Вас переложено, то і Макбета.

*Кропивницький гадає, що Ви знаючи його освіту і виховання, не допустите думки, щоб він дозволив собі як небудь “обезобразить” Ваш твір.

²⁵ Є.Тимченко—П.Кулішу (ІР, ф.І, №29832).

Як видно з наступного листа, написаного Кулішеві шойно через півроку,²⁶ Тимченко тяжко пережив свою невдачу в організації спільної справи:

Віншую Вас і шановну пані Вашу Великодніми святами. Не писавши Вам і досі, я дуже перед Вами винуватий. Я не буду виправдовуватись, завважу тільки, що я взагалі ні до кого не писав. Власний мій псіхічний стан був дуже поганий, а я ним майже ні з ким не ділюсь, та ні для кого він і не цікавий.

Що до Вас особисто, то мене спиняла писати Вам переважно справа з Вашими рукописами. Приїхавши до Кийова, я віддав їх тому добродієви, що писав мені до Чернігова, що є змога їх друкувати. “Ареопаг” узяв їх на розгляд і тільки перед тижнем дав мені свою “резолуцію”; вона така: Ліра і Гоструху можна друкувати, а Коріолана — ні. На запит мій: чому? такі подали уваги, що не варто їх і переказувати. Взагалі я пересвідчив ся, що “старші” Кияне мертві духом люде, а молодші хоч і живіші, але це поки що — голота, а через те і дуже безсилі.

Не забувайте за мене і напишіть, коли ласка Ваша, як посуває ся Ваш переклад святого псьма і пп.

Ваш до віку Ев. Тимченко

²⁶ Є.Тимченко—П.Кулішу (б. д.: ІР ф.І, № 29837).

На червень 1895 року рукопис другого тому Шекспіра з трьома згаданими перекладами повернувся, нарешті, до перекладача.²⁷ Свою відмову друкувати його Куліш пояснив тим, що хоче переглянути «*всі чотири с третьою томи*»²⁸ — і надрукований, і підготовані для друку, давним давно. Ще 15 квітня 1889 року він писав до Львова О.Огоновському:

Мушу сповістити Вас, що в мене готові до друку ось які Шекспірови твори: “Король Лир”, “Коріолан”, “Приборкана гоструха” [II], “Ромео і Джульета”, “Юлій Цезар”, “Багацько галасу з-нечев’я” [III], “Макбет”, “Антоній і Клеопатра”, “Міра за міру” [IV]. “Гамлет” [V]. Я, бачте, придержуюсь хронології, і попереду історичної драми їде в мене трагедія, а позаду комедія. Так довів-би переклад Шекспіра й до кінця, коли-б ніщо не перебивало.²⁹

Про те, що після «*третини*» V тому — тобто, після трагедії “Гамлет” — мала йти (псевдо)історична драма “Цимбелін”, а за нею — (трагі)комедія “Венецький купець”, Куліш Огоновському не написав. Хоча всі три назви існували на титульній сторінці залишеного ним «*третинного*» тому:

*Шекспірові Твори
з мови Британської
мовою Українською
поперекладав
П.А.Куліш.
Том Пятый.
Гамлет
Цимбелін
Венецький купець.*

²⁷ З листа Є.Тимченка від 8.06.1895: «Сьогодні нарешті я послав Вам (посилкою) усі Ваші рукописи. Я се б міг зробити ще за того часу, як писав Вам останнього листа. Але мені дуже забажало ся лишити у себе хоч копію з Коріолана; так ото через те, що він переписував ся і вийшла така загайка.» (ІР ф. І, № 29833).

²⁸ Лист Куліша від 21.10.1894, вище. Курсив мій. — М.Г.

²⁹ Гординський, с.108. Перебила пожежа (6 листопада 1885), потім — робота над іншими перекладами і переспівами з англійської (Байрон) та німецької (Гете, Гейне), над власною поезією і над новим перекладом Біблії. А його перебила смерть — 2 лютого 1897 року.

ФУНТ М'ЯСА

Переплетення четверте: Гамлетівське питання

П.О.Куліш: «Телеграма» [лютий 1896]:

P.S. Не здивуйте, що відбуваю добрих людей телеграмою [і] сиджу вже другий рік за Святим письмом, перекладаючи прозове прозою, віршоване віршем. Років 20 назад переклав я сей твір спасений и надрукував Новий Завіт у Відні, та розсердивсь на мого підпома[га]ча, д-ра Пулюя, що, друкуючи поза очима в мене, пожував подекуди мову на русинський лад, а розсердившись укинув Ветхий Завіт у камин, — и добре вчинив; бо за 20 років библистика в французів, німців и в ангелян повияс<ь>нювала в Св'ятому Письмі багацько невтóропаного. От я й засів за важенну, та люблю мені працю, повиписувавши пудами библистичних спасених од недорозуму книг; а [матерялізувавши] томів из десятков гарномовніх творів Шекспірових, Байронових, Кгетевих, Шиллерових и Гейнових, орудую тепер пером зугадніш, ніж тоді.¹

П.О.Куліш — «Шановному Землякові» (1896, апр. 24 — квітня 25 — квітня 26):

...Я ж наново заходився перекладувати все Св'яте Письмо и вже маю Пятюкнижже, Іосуйю, Нуненка, Іесайю, Іеремійю, Езекийєля, Госею, Іоэля, Атоса, Обади<й>ю, Іонú, Нагума, Габакука, Гакгкгею, Захарию и Малейахию, а далі переступивши через псалтир, бо не маю мого давнєго перекладу (щоб туди зазирати) приточá, а тепер перекладую Іибва главу XVI. И Новий Заповід мушу перекласти так, буцім псованого за очима в мене перекладу и не було. [...] Був у мене в схованці весь автограф старого и Нового Заповіду, да розсердившись на Пулюя и на єго земляків, да таки й на нашу стару Русь, що вона — той направо, той наліво, взяв та й спалив у хатині. А се вже стало знане, що без мене не втнуть Библии, ба й я часто становлюсь [тиць], а без мене й так Св'ятого Письма не висловлять. От и заходивсь, и вже другий рік працюю, все инше відсунувши на бік; та ще довго треба буде писати й переписувати, читати й перечитувати. Я й сам не знав, що се таке морокувате діло.²

Те, що ці послання Куліша до «Земляка» — тобто, не галичанина, — опинилися врешті в приватному архіві Франка, може означати, що й він свого часу цікавився, чим займався Куліш після тимченко-шекспірівської епопеї 1894-1895 років, і що на підставі цих послань Франко потім впевнено написав:

Сидячи на хуторі і покинувши переклади Шекспіра, Куліш зайнявся знов перекладом Біблії, якого й довершив перед свою смертю. (41, 287)

Якраз в одному з постскриптів останнього послання Куліш — мабуть, відповідаючи на питання адресата, — зазначає: «Де купити Св[яте] П[исьмо] не знаю. З Галичанами не кореспондую». Однак влітку 1896 року він посилав гроші Наталі Кобринській, а восени активно спілкувався з Михайлом Павликом,³ з яким знався віддавна і якому передав гроші на друк у Женеві свого «Куліша у пеклі». Зокрема допитувався він у Павлика про друкування в Галичині перекладів з Шекспіра — його, Кулішевих, перекладів:

Продовження. Див. №№ 6, 9 і 10, 2006.

Перечув я через люде, що в якійсь газеті чи журналі львівському печатають Шекспірові твори. Сповістіте, спасібі Вам, що воно таке? Як вони спромоглись на переклад, чи воно печатається під псевдонімом, чи анонімно. Мені пришлють сей друк із Києва, дак я й познаю, чиє воно, чи тутешнє, чи галицьке, а Вас прошу розпитатись і сповістити мене.⁴

Так Пантелеймон Куліш стеріг від ледачих мишей «яєчко золотеньке» —

Надібочку, незнану між гувліс:
Замкнене царство в ній, гарненьке, хоч
маленьке.

Замкнене, поки хтось великий божий дар
Оберне на користь земляцтву — рідне
слово...

Тогді розгорнеться і зажахтить, як жар,
Олжі страшилище і правди сила нова.⁵

Смерть Куліша принесла перспективу обернення «золотої Надібки» на користь земляцтву. Але між земляцтвом і замкненою в «чарівній скриньці»⁶ Надібкою стала тепер

¹ Архів І.Франка: ІЛ ф.3, №1637.

² Там само. (Курсив мій. — М.Г.)

³ Див. листи М.Павлика до П.Куліша за 1896 рік: ІЛ ф.18, №139-141.

⁴ Лист до М.Павлика від 8.11.1896 (*Киевская старина*, 1899, т.64, с.92). Що йдеться саме про Кулішеві переклади — і саме ті, що їх позичав восени 1894 року Євген Тимченко, зрозуміло з наступного листа П.Куліша (5.12.1896), до В.Тарновського: «Допитувався я про мого рукописного Шекспіра, що хтось його якось ніби друкує по тім боці політичної прірви... Тимченкові я передав три драми: «Король Лір», «Коріолан» і «Приборкана гоструха», та розпитавшись, як він хоче їх друкувати, вернув додому» (Там само, сс.94-5). (Цит. за вид.: Шаповалова М.С. *Шекспір в українській літературі*. — Львів, 1976. — С.64.) Листи П.Куліша в 1899 році упорядкував і передав у *Киевскую старину* якраз Іван Франко (див. ІЛ ф.3, №1620 — лист редактора «Київської старини», А.Науменка, до І.Франка, 9.04.1899).

⁵ «Дума-казка про Діда й Бабу, про Курочку рябенку й Надібку золотеньку» (*Дзвін*, 1893).

⁶ Є.Тимченко — П.Кулішу, 31.12.1895 (копія і правопис О.Куліш): «Бажаю те ж, Пантелеймоне Александровичу, щоб за 1896 р. Вы ше щось з Вашої чарівної скриньки и пустили на світ Божий на добру науку людя украинцям, и старому й малому, и великому й малому щоб вони памятали, що ше живий великий Ратай на українських облогах, щоб побачили, що єго мічне сталєве слово и досі ше сриблом чистим дзвонить, як вичовий дзвін великій збіра до купи вирных сынів України в имя святых идіалов правды красы и добра» (ІР ф.1, №29836).

її законна власниця — сімдесятирічна Олександра Михайлівна Куліш-Білозерська. Про потреби земляцтва у співчутливому листі до вдови нагадав незмінно шанобливий і делікатний Тимченко:

Високошановна Александра Михайловна

Смерть Пантелеймона Александровича страшенно нас вразила, се не тільки Ваша родинна втрата, се горе цілої свідомої України. Яюсь нехочещя вірити, що вже нашого Ратая нема, що вже ми не почуємо його натхненного пророчого слова. Велика душа довго болила за рідний край, довго боролася проти натовпу темных сил, — нарешті покинула нас! Але великий Ратай не все ще висловив не все сказав світови; його голос ми ще повинні почути в творях його, що так багато залишилось в рукописах.

Приручаю себе панській ласци и увазі / Е. Тимченко.⁷

Професор Празької політехніки, д-р Іван Пулюй був, мабуть, і практичніший, і переконливіший, коли розпочинав кореспонденцію з вдовою, бо тільки йому Олександра Михайлівна довірила список рукописів, корисних для цілої свідомої України. Серед них — перелік Кулішевих перекладів з Шекспіра:

Шекспірови твори переклад из Бретанської / мови.

1. Гамлет Принц Данській
2. Цимбелін.
3. Венецький купець. *Три драми посортовано и звязано.*
4. Король Лир. / Том первий напечатаний ви Львові и ценз.
5. Коріолан. не дозволила везти в Росію
6. Приборкана Гоструха *звязани докупи.*
7. Ромео и Джульєтта.
8. Юлій Цезарь
9. Багацько Галасу з Нечевля
Перечитать по німецьки. *(так написано карандашем.)*
10. Макбет
11. Антоній и Клеопатра
12. Міра за Міру
13. Вільгельм Тель²⁾
14. Отелло.
15. Троїл та Крессіда.
16. Комедія Помілок / *се було надруковане.*⁸

На цей список посилався, зокрема, д-р Пулюй у 1905 році, коли публічно виступив зі споминами про Куліша.⁹ З самого списку видно, що коли весною 1897 року Олександра Михайлівна складала його («у себе позаписувала олівцем, переглядаючи [рукописи]»¹⁰), вона не придивлялась ні до імен авторів, ні до послідовності томів, як вони були укладені, пронумеровані й описані Кулішем,¹¹ ні до того, наскільки зміст томів відповідає їхнім титулам. Два томи — V (пп. 1-3) і II (пп. 4-6) — як були, так і лишилися «посортовани и звязани». Якщо й решта драм були подібним чином, по троє, «звязани докупи» (тільки Олександра Михайлівна цього факту вже не зазначила), то том III (пп.7-9) вона таки «розв'язала», бо взялася сама переписувати «Ромео і Джульєту» для подання у російську цензуру — як про це говорить в листах до Тимченка в січні 1898 року.¹² Тоді ж писала вона і до М.Лисенка, з відповіді якого зрозуміло, що переклади Шекспіра і Біблії все ще «облогом лежать» на її хуторі:

Що обходить видавництва перекладів П[антелеймона] О[лександровича] чи то Шекспірових творів, чи Біблії, то се ж треба прислати сюди у Київ рукописі, хоч би на руки Науменка, або В.В.Тарновського, або знов чий інші, бо їх же треба перечитати, освідомитись и нарешті переписати. А доки вони лежатимуть у Вас у Мотронівці, то й ходу їм не буде жодного.

Я зачіпав це питання раз чи два яюсь у В.В.Тар[новського] на вечері і навіть казав йому отверто, що слід би йому видати значніші твори переклади покійного; дак він и казав супроти сього, що, мовляв, чому ж пані Куліш не присила тих рукописив: у Мотронівці ж їх не видаси, — раз, а вдруге треба ж и людей пригланути до осуду тих праць, взагалі до видавничої роботи, коли б така повелася. Дак міркуйте, Шановна пані, бо всі ми люди під богом ходячі, і поки В.В. межі нас ходить, треба користуватись, аби його згода була дати гроші на видання.

⁷ ІЛ ф. 338, №84: 14.02.1897, копія рукою і в правопісі О.М.Куліш.

⁸ «Листи Александри Кулішевої (Ганни Барвінок) до проф. Івана Пулюя в Празі. Переписав Александер Барвінський. I часть, сторона 1-187»: 4-й лист, від 18.05.1897 (ІЛ ф.135, № 3013). Курсивом я виділила явні дописки О.Куліш. До пункту 13, «Вільгельм Тель», переписувач склав примітку: «2) Шиллерова драма також заведена до спису, але відділена черточками». Вочевидь, так її виокремив д-р Пулюй, бо О.Куліш була певна, що «Тель» — драма Шекспірова. Ось як вона раніше (5.04.1897) писала Пулюєві: «... А тепер не знаю, що й робити, хожу по-мацьки, а часто й тужу, що він попрацьвав попогорював, а слово рідне як виробив, що я годов шесть тому назад читати чого серъозного, разумного не могла, було почну и покину — так яке небудь оповіданнячко, то можно — а то переложив він 9 драм Шекспірових творів, я читала «Вільгельм Тель» одорващя не могла, такий язик — таке очаровання, прямо на колінах тільки стоя читати. Видно, що піонер пройшов по своїй <рідній> землі! Як мені его забути а серденько ж ніжне, а речи ж горячи и чисти як срібло... // Вибачайте, що я багато пишу. Як би Ви знали, як трудно жить, що хочеш що з життя сказати, а тільки порожній стулець перед очима стоїть. // З великою шанобою до Вас // А.Куліш. ... P.S. Напишете Ви спомини, а ми и не почуєм!!» (Там само: 1-й лист.)

⁹ Проф. др. Іван Пулюй. *Нові і перемінні звізди*. Третє доповнене виданне. Накладом автора з друкарні Адольфа ґольца-аузуена у Відні. 1905. — На шмуцтитулі: «Присвячено П.А.Кулішеві». Назва одного розділу — «В обороні Куліша».

¹⁰ Пулюй, *Звізди*, с.77.

¹¹ Пор. список П.Куліша у листі до О.Огоновського, від 15.04.1889.

¹² 22.01.1898: «Не думайте, що я така проста, що у мене хтось на схованку попросить творів моєї дружини я й отдам... У мене дуже поважні люде просять для домашнього спектакля и то я не піддаюсь. Тоді прямо сконфіскують. А от лихо! Нікому скопіювати — я хочу послати до цензури наспиток «Ромео и Джульєта» да й то людей не має таких під боком — самій же і дихнути ніколи — одні листи увесь час забірають—а ще ж и господарство—так мені ніколи—а туг— горе и годок избіг! Треба людя и поминки справити... Голова кружка ходить и от думок и от хлопот. Усе у самотині.

Иzza прирви одна добра людина [?] пише, щоб зібрати усе друковане, що було з перших років життя моєї дружини и отдати в музей. Я ж дуже мало маю его книжок — він усе пороздавав» (ІР ф.І, №30515).

З листа від 26.01.1898: «...Я половину «Ромео и Джульєту» переписала треба щоб некулишивкою и щоб автограф не пропав, да ніколи мені. На все самусінка...» (ІР ф.3, №30516).

Числа 10 місяця лютого будемо обходити річницю смерті П[антелеймона] Ол[ександровича] у залі нашого Лит[ературно] Артист[ичного] Товариства рефератами, деклямаціями і співом хора і соло його любимих пісень.¹³

Отже, шойно в рік по смерті чоловіка відвезла Кулішева вдова переклади Шекспіра, Шіллера та Святого Письма у маєток їхнього спільного доброго знайомого, поміщика-мецената Василя Васильовича Тарновського і лишила на збереження в утримуваному ним Музеї української старовини.¹⁴ 4 квітня 1898 року Лисенко вже сам — не через Тимченка — піднімає давнє питання:

Христос Воскрес! Шановна пані Добродійко Олександро Михайловно! З великим святом здоровлю Вас, дай вам бог здоровля, дай Боже переносити можливо легше свою самотність, свою журбу невсипушу.

Вашу дораду я зараз одвіз у редакцію К[иївської] С[таровини]. Не застав Науменка вдома, переказав його синові і записав навіть на папері усе, про що просите, кажучи, щоб д.Науменко не гаючи часу одповів Вам на Ваші запитання. Та й не знаю, чи одповів він Вам? Дякую від себе і від д.Старицького за надіслані вірші.

Є змога друкувати в Галичині переклади Шекспірових драм покійного Пантелеймона Олександровича. Я сподіваюся, що гроші на видання дасть один чоловік. В Росії врят чи цензура дозволить, а в Галичині певніше.

Для того думаю побачившись з В.В.Тарновським урехтувати у його переписку з рукописів П.А. по трилогіям, як і перше було видання, і тоді списатися з Франком у Львові, щоб вирахував, що буде коштувати наклад трилогії; якщо приступно, то й дай Боже поспіху, бо інакше лежатимуть твори облогом десятки років.

Щирим серцем свідчуся / глибоко Вас шануючим / М.Лисенко.¹⁵

Після негайних переговорів з Тарновським, Лисенко послав навздогін листу ще й листівку, прохаючи,

щоб Ви до нього написали, що ви согласні і даєте дозвіл у нього в господі переписувати переклади Ш[експірових] творів з автографів П.А.Куліша, для друку. Отже, він жде Вашого до себе листа.¹⁶

Вочевидь дозвіл був посланий одразу,¹⁷ бо 2 травня 1898р. Лисенко вже повідомляє, що в господі Тарновського, крім Біблії, ведеться переписка й Шекспірового “Макбета” — «проба в стосунках до російської цензури».¹⁸ (Вибір “Макбета” явно був ініціативою М.Кропивницького, котрий мріяв виставити цю невелику трагедію.¹⁹) Але тут-таки Лисенко б’є тривогу:

Бога ради одпишіть мені, чи є у вас вдома ще які Шекс[пірові] твори? Бо я в вітрині, коли я переглядав з В.В.Тар[новським] то, наприклад, у трилогії Макбет, *стоить олівцем написано*, що до неї належить ще: Венецький Купець і ще третя Доболинь чи що. Але цих двох нема й знаку. Певне він не встиг, покійний, перекласти. Нема теж Ромео і Джульєтти. Взагалі треба б знати напевне, які з Шекспір[ових] творів є ще у вас, або віддані Вами до цензури. Бо хронік драматичних про Річардів не переклав.²⁰

Говорячи й тут про “Макбета”, Лисенко посковзнувся на слові: звісно, він мав на думці “Гамлета” — бо саме його пов’язав Куліш на титулі V тому з “Венецьким купцем” та з п’єсою, назву якої Лисенко передав як «Доболинь» («...чи що»). А відчитали вони цю назву неправильно, бо, видно, не чули раніше про п’єсу “Цимбелін” і, на відміну від Кулішевої дружини, не звикли до Кулішевого *некаліграфічного* почерку — тим більше, коли відчитувати доводилося те, що було *«олівцем написано»*.

11 травня звідомлює О.Куліш Пулюя про це так:

Тепер мені пишуть, що Венецького Купця в перекладі нема, а я одвезла в його музей і в вітрину положив і втішася. // Я привезла йому трільогію. Гамлет — Принц Данській, Цимбелін і Венецький Купець.²¹

Думки про те, що «певне він не встиг, покійний, перекласти», що назви готових до друку перекладів не записують на титулах абияк олівцем і що у зв’язці, якої вона не розв’язувала, цих фантомних текстів і справді могло не бути, — такої думки Олександра Михайлівна чомусь припустити і визнати не захотіла. Тоді вона ще не знала, що цією своєю нещирою нехиттю зав’яже гамлетівський вузол на долі Франка.

¹³ М.Лисенко до О.Куліш, Київ, 29.01.1898 (ІР ф.І, № 30793).

¹⁴ Як видно з листа В.Тарновського до вдови від 14.05.1897 (ІР ф.І, №30878), певна частина «рукописів покійного» уже була в музеї, — але вочевидь не переклади Шекспірових драм чи Біблії. Порівняйте розповідь самої О.Куліш про шекспірівську видавничу епопею у кн.: Пулюй, *Звізди*, сс.76-77.

¹⁵ М.Лисенко до О.Куліш: Київ, 4.04.1898 (ІР ф.І, № 30794).

¹⁶ М.Лисенко до О.Куліш: Київ, 5.04.1898 (ІР ф.І, № 30795).

¹⁷ О.Куліш до І.Пулюя, 13.04.1898: «Ось якій лист я зараз одібрала од добродія Лисенка, що у них знаходиться пан, що видасть усі Шексп[ірові] твори з британської мови — переклад моєї дружини. Але треба б щоб вирахувати що буде коштувати друк — тоді по зможі і візьме. Я дуже сему рада, хоч би чого небудь діждатись» (ІЛ ф.135, №3013; лист 23, від 13.04.1898). Судячи зі змісту й тону, на весну 1898 року згадане Лисенком прізвище “Франко” вдові Куліша ще нічого не говорило. Тому, можливо, вона й не відгукнулася на пропозицію подати щось до альманаху “Привіт”, який готували українці по обидва боки “прірви” на відзнаку творчого Франкового ювілею восени того ж року; зате порівняйте її пізнішу (1908?) дописку в листі Є.Тимченка до П.Куліша (від 4.10.1894; цит. вище), зроблену в тому місці, де Тимченко цитує Франкову рецензію на Кулішевого “Дзвона”: *«а ще хотіли щоб я в честь Франка на аль[манах] грошей назбирала и своє що небудь из оповідань [дала] // лучше мені в тіни бути ніж з неправдивими участь мати»*.

¹⁸ М.Лисенко до О.Куліш: «Ми наважимося насамперед податися до російської цензури і [коли так] — друкувати усе в Росії, що є зручніше й певніше. Для того умовилися з Науменком, щоб він переписану рукопись подав сам від редакції Київ[ської] Стар[ини], позаяк для неї робиться де-яка полекість. Коли тая подача вигорить, то й усі твори тим шляхом подавати й друкувати. Коли ж не вигорить и буде заборонена, то в той час переписати на ново вже кулішівкою и друкувати за кордоном, в-ві Львові, чи де там инде. Так що ця переписка Макбета є проба в стосунках до росс[ійської] цензури, и вона пишеться правописом російським з ы, ъ и т.и.» (2.05.1898: ІР, ф.І, №30796).

¹⁹ Про режисерські плани Кропивницького Є.Тимченко писав П.Кулішеві 1.11.1894 (ІР, ф.І, №29832, цит. вище). Про те, що Кропивницький у травні 1898 р. разом з ним передивлявся Кулішеві переклади, Лисенко говорить в листі до О.Куліш від 18.02.1899 (ІР ф.І, №30798). Щодо обсягу драм, то, для порівняння, Кулішів “Макбет” зайняв 75 карток, а “Гамлет” — 114 (Гординський, с.95).

²⁰ М.Лисенко до О.Куліш, 2.05.1898. (Курсив мій. — М.Г.)

²¹ О.Куліш до І.Пулюя, 11.05.1898 (ІЛ ф.135, №3013, лист 23).